

Zachowawczy sztandar na uchodźstwie? Przyczynek do portretu zbiorowego wybranych emigracyjnych środków społeczno-politycznych zrzeszających polskich konserwatystów po II wojnie światowej

Dotychczasowy stan wiedzy o dziejach polskiej emigracji politycznej po II wojnie światowej pozwala nam stwierdzić, że wśród uchodźstwa niezależnościowego nie istniało instytucjonalnie zorganizowane środowisko konserwatywne, rozumiane jako grupa osób konstytuująca własną działalność w strukturze partii politycznej opartej na myśli zachowawczej. Mimo że główną siłą emigracyjnego życia politycznego, szczególnie w pierwszych dekadach po wojnie, były historyczne ugrupowania z czasów II Rzeczypospolitej, to nie znajdujemy wśród nich konserwatywnego stronnictwa. Co więcej, analizując dzieje „Drugiej Wielkiej Emigracji”, nie dostrzegamy żadnego środowiska, które starałoby się nawiązywać do przedwojennych tradycji określonych ugrupowań związanych z tym kierunkiem myślenia politycznego.

Podczas oraz po zakończeniu II wojny światowej ostatnia, relatywnie skonsolidowana, przedwojenna partia konserwatywna, czyli Stronnictwo Zachowawcze (1937), nie kontynuowała swojej działalności¹. W okresie emigracyjnym nie dostrzegamy także wspólnej aktywności przedstawicieli środowisk, które po 1926 roku zrzeszone były w ramach szeroko rozumianego obozu piłsudczykowski². Być może wynikało to wprost z generalnego

■ Michał Dworski – magister, asystent w Centrum Badań nad Historią Polskiego Państwa na Uchodźstwie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, e-mail: michal.dworski@kul.pl.

¹ W. Mich, *Ruch konserwatywny w systemie politycznym II Rzeczypospolitej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia” 1994, vol. I, s. 225.

² Przede wszystkim mowa tutaj o trzech strukturach społeczno-politycznych istniejących w ramach Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem – są to: Komitet Zachowawczy, Komitet Gospodarczy, Koło Gospodarcze Posłów i Senatorów BBWR – oraz o powstałym w 1933 r. Zjednoczeniu Zachowawczych Organizacji Politycznych. Zob. W. Mich, *Ruch konserwatywny*, dz. cyt., s. 225–226; W. Paruch, *Myśl polityczna formacji piłsudczykowskiej w Polsce (1926–1939) – cechy podstawowe*, „Anna-

położenia konserwatystów w okresie międzywojennym. Podzieleni terytorialnie i zantagonizowani wewnątrznie nie byli oni w stanie odegrać widocznej roli w życiu politycznym w odrodzonej Rzeczypospolitej – mimo iż mogli liczyć na poparcie wybranych grup przemysłowych i szerokich warstw ziemiańskich³. Warto jednak podkreślić, że rzeczywistość polityczna dwudziestolecia międzywojennego, szczególnie po przewrocie majowym, kreśliła przed konserwatystami perspektywę partycypacji w pracach obozu rządowego⁴. Mariaż poszczególnych grup zachowawczych z marszałkiem Józefem Piłsudskim zahamował proces ich marginalizacji, co nie przełożyło się jednak na zbudowanie silnej organizacyjnie struktury, która mogłaby odegrać istotniejszą rolę na scenie politycznej⁵. Wpływ na to miało także kilkuletnie egzystowanie, w ramach sanacji, w oparciu o grupę „pułkowników” Walerego Sławka. Konserwatyści podzielili jego los i w odpowiednim momencie, wraz z nim, zostali odsunięci od głównego nurtu i w efekcie znaleźli się ponownie na marginesie życia politycznego⁶. Trend ten próbowali zmienić w drugiej połowie lat 30. XX wieku książę Janusz Radziwiłł oraz szczególnie Adolf hr. Bniński poprzez powołanie wspomnianego Stronnictwa Zachowawczego, lecz do wybuchu II wojny światowej nowa partia nie podejmowała pogłębionej aktywności publicznej⁷. Odpowiednią recenzją tego stanu rzeczy, wpływającą na ocenę znaczenia ruchu zachowawczego w drugiej połowie lat 30. XX wieku, będzie fakt posiadania przez konserwatystów swoich przedstawicieli parlamentarnych. W wyborach 1935 roku mandaty uzyskało pięciu, a w 1938 roku jedynie dwóch reprezentantów środowisk

les Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia” 2014, vol. XXI, nr 2, s. 137–138, W. Władysław, *Konserwatyści w Bezpartyjnym Bloku Współpracy z Rządem*, „Przegląd Historyczny” 1977, t. 68, nr 1, s. 91; Tenże, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Warszawa – Wrocław 1977, s. 145.

³ Położenie środowisk konserwatywnych implikowane było dziedzictwem zaborów, gdzie w różnych formach funkcjonowały poszczególne partie konserwatywne, ich dzielnicowym charakterem i brakiem odpowiedniej reprezentacji parlamentarnej. Nawet największe ugrupowania konserwatywne, jak chociażby Stronnictwo Prawicy Narodowej, nie potrafiły samodzielnie partycypować w demokratycznej walce o mandaty w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej, co determinowało oparcie się o wiodące środowiska polityczne i szukanie dróg koalicyjnych ze zbliżonymi ideowo ugrupowaniami. Zob. S. Rudnicki, *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926*, Wrocław 1981, s. 19–36; W. Mich, *Ruch konserwatywny*, dz. cyt., s. 216 i n.

⁴ W. Paruch, *Myśl polityczna formacji piłsudczykowskiej*, dz. cyt., s. 138.

⁵ W. Władysław, *Działalność polityczna polskich stronnictw*, dz. cyt., s. 12–35; tenże, *Konserwatyści*, dz. cyt., s. 87 i n.; K. Kawalec, *Konserwatyści w II Rzeczypospolitej. Nurt polityczny czy grupa nacisku?*, [w:] *Geopolityka i zasady. Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, red. J. Kloczkowski, Kraków 2010, s. 230 i n.

⁶ W. Władysław, *Konserwatyści*, dz. cyt., s. 102.

⁷ Tamże.

konserwatywnych⁸. Należy zgodzić się jednak z Krzysztofem Kawalcem, że dużą wartością dodaną dla szerokiego środowiska zachowawczego w II RP było utrzymanie w swoim zasięgu grupy młodych publicystów i kresowych działaczy skupionych wokół „Dnia Akademickiego”, rozwiniętego później w „Bunt Młodych” i „Politykę”. Właśnie to środowisko, związane ze Związkiem Akademickim „Myśl Mocarstwowa”, w sposób najbardziej widoczny ze wszystkich podmiotów konserwatywnych uwypukliło swoje znaczenie w powojennym życiu społeczno-politycznym polskiej emigracji, lecz już nie pod takim samym profilem ideowym i bez jednoznacznej łączności z przedwojennym dziedzictwem⁹.

Wobec tej rzeczywistości – wraz z wybuchem II wojny światowej – środowiska zachowawcze nie były w stanie funkcjonować w ramach jednego ugrupowania politycznego ze względu na deficyty organizacyjne, a także fakt związania się z pomajowym obozem władzy. Odnotowujemy jednak liczne przykłady angażowania się poszczególnych konserwatystów w różne formy oporu przed niemieckim oraz sowieckim okupantem w kraju oraz służbę Rzeczypospolitej na uchodźstwie. Warto wymienić wybrane przykłady konspiracyjnej aktywności osób wywodzących się z tego kręgu ideowego. Przede wszystkim przywołać należy Adolfa hr. Bnińskiego, który pełnił urząd Delegata Rządu na Kraj w latach 1940–1941¹⁰, a także Adama hr. Ronikiera, prezesa Rady Głównej Opiekuńczej¹¹, oraz Karola hr. Tarnowskiego, założyciela konspiracyjnej organizacji ziemian „Uprawa”¹². W przestrzeni emigracyjnej i państwowej zaangażowani byli m.in. książę Stanisław Radziwiłł, *chargé d'affaires* Rządu RP na Uchodźstwie przy Lidze Narodów¹³ oraz Adam hr. Romer – Dyrektor Biura Prezydium Rady Ministrów w latach 1939–1944¹⁴.

* * *

⁸ W. Mich, *Ruch konserwatywny*, dz. cyt., s. 225.

⁹ Więcej o tym środowisku – zob. B. Gałka, *Konserwatyści w Polsce lat 1935–1939*, Toruń 2013, s. 360 i n.; M. Żebrowski, *Jerzy Giedroyc – życie przed „Kulturą”*, Kraków 2012, s. 175 i n.; R. Tomczyk, *O idei mocarstwowej w Polsce międzywojennej*, „Res Humana” 2007, nr 6, s. 35–39; M. Zakrzewski, *Konserwatyzm czy rewolucja? Próba klasyfikacji ideowej środowiska „Buntu Młodych” i „Polityki” (1931–1939)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 2, s. 45–46.

¹⁰ Adolf Bniński, [w:] *Postawie i Senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik Biograficzny*, t. 1, red. A. Kunert, Warszawa 1998, s. 157–158.

¹¹ Zob. A. Ronikier, *Pamiętniki 1939–1945*, Kraków 2001.

¹² M. Rudziński, „Uprawa” vel „Tarcza”, „Niepodległość i Pamięć” 2002, nr 18, s. 180 i n.

¹³ M. Paszkiewicz, *Radziwiłł Stanisław Albrecht*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1987, s. 372.

¹⁴ A. Piber, *Adam Feliks Romer*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXI, red. E. Rostworowski, Wrocław 1998, s. 627–630.

Literatura przedmiotu i stan badań nie pozwalają na precyzyjne określenie, ilu przedstawicieli przedwojennych ugrupowań konserwatywnych (szczególnie niższego szczebla) pozostało za granicą bądź udało się na emigrację po zakończeniu II wojny światowej. Wielu z nich wielokrotnie rezygnowało, z przyczyn obiektywnych, z angażowania się w życie polityczne, skupiając się głównie na konieczności zapewnienia bytu sobie i najbliższym. Część z nich oczywiście funkcjonowała w przestrzeni publicznej, lecz powszechnie znane są jedynie wybrane przykłady. Analizując zatem dzieje uchodźczego życia publicznego w najbardziej reprezentatywnym dla emigracyjnej sceny politycznej „polskim” Londynie, możemy wyróżnić kilka środowisk, które zrzeszały wybrane osoby, definiujące siebie jako konserwatystów albo w jakiejś mierze mających związek z przedwojennym ruchem zachowawczym. Dlatego też omówienie zarysu tej problematyki będzie związane z przedstawieniem sylwetek poszczególnych postaci i charakterystyką ich środowisk. Poprzez personalne ujęcie tego tematu będziemy starali się wyznaczyć, jakie potencjalnie osoby można zaliczać do szerokiego grona konserwatystów funkcjonujących na emigracji po zakończeniu wojny.

Przed wszystkim – podążając za tym tokiem rozumowania – warto wyróżnić jedną z najbardziej znanych postaci kojarzących nam się z przedwojennym ruchem konserwatywnym, a mianowicie Stanisława Cata-Mackiewicza i jego środowisko funkcjonujące wokół określonych przedsięwzięć wydawniczych i politycznych na emigracji¹⁵. Publicysta związany

¹⁵ W kontekście emigracyjnym – w odniesieniu do określenia: „najbardziej znana postać kojarząca nam się z przedwojennym ruchem konserwatywnym” – nie sposób jest pominąć Władysława Studnickiego, który ostatnie lata swojego życia spędził w „polskim” Londynie. Niewątpliwie można postawić go obok Stanisława Mackiewicza jako jednego z najbardziej znanych reprezentantów szeroko rozumianego przedwojennego ruchu konserwatywnego, który po zakończeniu II wojny światowej wyemigrował do Wielkiej Brytanii. Jest jednak jeden czynnik, który sprawia, że omówienie powojennej politycznej działalności Władysława Studnickiego sprawia określoną trudność. W przeciwieństwie do Stanisława Mackiewicza, w okresie ostatnich lat swojego życia (1946–1953) Studnicki nie podejmował aktywności w życiu politycznym emigracji. Po wyjeździe do Wielkiej Brytanii w 1946 r., ze względu na środowiskową alienację oraz problemy zdrowotne i materialne, swoją działalność ograniczył głównie do publicystyki. Miał możliwość publikowania na łamach czasopism: „Lwów i Wilno” oraz „Wiadomości”. W tym okresie przedstawił także swoje wspomnienia z czasów wojny pod nazwą *Tragiczne manowce. Próby przeciwdziałania katastrofom narodowym 1939–1945* oraz przygotował swoją ostatnią pozycję *Polska za linią Curzona*, którą ukończył u schyłku swojego życia, a jej publikacja miała miejsce już po jego śmierci – zob. G. Strządała, *Niemcy w myśli politycznej Władysława Studnickiego*, Opole 2011, s. 7; J. Gzella, *Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918–1939)*, Toruń 1993, s. 103; M. Ryńca, W. Suleja, *Władysław Studnicki-Gizbert*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLV, red. A. Romanowski, Warszawa – Kraków 2007–2008, s. 125–134; J. Mysiakowska-Muszyńska, *Sowietyzacja Polski i Europy*

z wileńskim „Słowem” i polityk niekryjący swojego przywiązania do monarchizmu oraz marszałka Józefa Piłsudskiego reprezentował w II RP nieformalne środowisko „żubrów kresowych”. Z zadowoleniem odnosił się do zamachu majowego i angażował się na rzecz zbliżenia ugrupowań zachowawczych i ziemiańskich do obozu sanacyjnego. W okresie międzywojennym dwukrotnie piastował mandat posła na Sejm (1928 i 1930) z ramienia Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. W 1939 roku opuścił terytorium Polski i udał się do Francji, gdzie został mianowany członkiem I Rady Narodowej RP będącej emigracyjnym substytutem parlamentu. Następnie, wraz z naczelnymi władzami RP, przedostał się do Wielkiej Brytanii, gdzie w kolejnych latach na stałe wkomponował się w krajobraz życia politycznego emigracji. Po 1945 roku redagował w Londynie czasopismo „Lwów i Wilno” i związał się z legalistycznym ośrodkiem prezydenta Augusta Zaleskiego, czego zwieńczeniem było kierowanie rządem RP na uchodźstwie w latach 1954–1955¹⁶.

Powojenna działalność polityczna Stanisława Mackiewicza wpisuje się w szerszy kontekst funkcjonowania określonej grupy konserwatystów w „polskim” Londynie. Jak wspomniałem – na emigracji nie istniało ugrupowanie zachowawcze rozumiane jako partia polityczna *sensu stricto*. Brak instytucjonalizacji nie wpływał jednak na fakt, że poszczególne osoby – bądź grupy osób – utożsamiające się z określonymi kierunkami myśli konserwatywnej stroniły od politycznej aktywności. W związku z tym niektóre środowiska emigracyjne, mimo że same nie określały się mianem ugrupowań konserwatywnych, to konstytuowały swoje położenie w pewnym odniesieniu do postawy zachowawczej. Przedstawiona postać Stanisława Mackiewicza wpisywała się właśnie w ten nurt, kształtując w dużej mierze (zwłaszcza w pierwszej połowie lat 50. XX wieku) praktykę polityczną „Zamku”, czyli środowiska skupionego wokół prezydenta Augusta Zaleskiego. Były redaktor wileńskiego „Słowa” dokonał, być może nieświadomie, częściowego zredefiniowania zagadnienia konserwatyzmu – w sensie postawy – w warunkach emigracyjnych. Wspierając zdecydowane stanowisko prezydenta i jego otoczenia, Mackiewicz wykreował praktykę

Środkowo-Wschodniej w myśli politycznej Władysława Studnickiego (1945–1953), „Dzieje Najnowsze” 2014, nr 2, s. 58; S. Cenckiewicz, „Ten Studnicki to kompletny wariat”, czyli kilka uwag na marginesie Polski za linią Curzona, [w:] W. Studnicki, *Polska za linią Curzona*, opr. i red. S. Cenckiewicz, Warszawa 2021, s. 11 i n.

¹⁶ J. Jaruzelski, *Stanisław Cat-Mackiewicz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, Warszawa 1974, s. 91–94; A. Siomkajto, *Lwów i Wilno*, [w:] *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, t. 3, red. K. Dopierała, Toruń 2004, s. 196; M. Michalik-Sztumska, *Stanisław Cat-Mackiewicz: redaktor i publicysta czasopisma „Lwów i Wilno” (1946–1950)*, [w:] *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2010*, Warszawa 2011, s. 177–186.

działalności „Zamku”, którą oparto na paradygmacie obrony konstytucyjnego legalizmu¹⁷.

August Zaleski, którego powołanie na urząd Prezydenta RP w 1947 roku budziło sprzeciw wybranych stronnictw politycznych, nie miał jednoznacznie pozytywnej opinii „polskim” Londynie¹⁸. Kontrowersje związane z nominacją w ostatniej chwili, bez jej konsultacji z przywódcami stronnictw, wywołały duży kryzys, który w kolejnych latach jedynie erodował. Odnosiło się to nie tyle do samej legalności sukcesji w warunkach emigracyjnych, a bardziej moralno-politycznego mandatu nowego prezydenta w sprawowaniu swojej funkcji¹⁹. Autorytet urzędu Prezydenta RP i osoby Augusta Zaleskiego nie był na tyle silny, aby mógł stanowić płaszczyznę porozumienia. Prezydent samodzielnie starał się ukształtować swoją pozycję w „polskim” Londynie, co w toku stałego konfliktu i tworzenia się równoległe różnych struktur politycznych, takich jak chociażby Rada Polityczna, nie przynosiło oczekiwanych rezultatów. Pogłębiający się konflikt – również na tle powołania członków III i IV Rady Narodowej czy wyborów poszczególnych premierów przez prezydenta – spowodował, że środowisko skupione wokół następcy Władysława Raczkiewicza nie było liczne. Z kolejnymi decyzjami August Zaleski tracił kolejne środowiska polityczne wokół siebie. Alienacja prezydenta, która rozpoczęła się od konfliktu personalnego, z czasem pogłębiła się w kryzys programowy. Wiązała się ona z reprezentowanym przez niego kierunkiem działań, który kładł nacisk głównie na definiowaną przez siebie niezależność kierownictwa państwa na uchodźstwie oraz konstytucyjny legalizm jako podstawę wszelkich działań naczelnych władz RP²⁰. Pogłębienie tej postawy, która nabrała jeszcze wyraźniejszych rysów po ujawnieniu „afery Bergu”, nie zostało zahamowane przez różne akcje mediacyjne, na czele z najbardziej znaną gen. Kazimierza

¹⁷ K. Tarka, *„Tu nie ma nadziei”. Stanisław Mackiewicz na łamach emigracyjnego „Tygodnika”, „Rocznik Historii Prasy Polskiej”* 2014, nr 4, s. 65; M. Kornat, *Konstytucja za wszelką cenę. Prezydent RP na uchodźstwie August Zaleski (1947–1972)*, [w:] *Prezydenci i rządy RP na Uchodźstwie 1939–1990. Wybrane problemy z historii polskiej emigracji*, red. H. Taborska, M. Fleming, A. Rzegocki, Londyn – Kraków 2013, s. 53 i n.

¹⁸ R. Habielski, *Kryzysy prezydenckie 1947 i 1954 r. Ich antecedenca i następstwa*, [w:] *Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej*, red. A. Friszke, Warszawa 1994, s. 19–23.

¹⁹ Zob. M. Kornat, *August Zaleski 1883–1972*, [w:] *Poczet Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie w latach 1939–1990*, Białystok 2015, s. 47; T. Katelbach, *O zjednoczenie i legalizm. Ostatni akt życia publicznego Kazimierza Sosnkowskiego*, Warszawa 2017, s. 79 i n.

²⁰ Zob. M. Dworski, *„Legalizm Polski w świetle prawa publicznego” jako traktat prawno-polityczny uzasadniający egzystencję polskiej państwowości na uchodźstwie*, [w:] J.A. Gawenda, *Legalizm Polski w świetle prawa publicznego*, Łomianki – Lublin 2021; M. Kornat, *Konstytucja za wszelką cenę*, s. 54 i n.

Sosnkowskiego²¹. Mediacja miała doprowadzić do zjednoczenia emigracji i dobrowolnego ustąpienia Augusta Zaleskiego z urzędu, aby zachować ciągłość państwa na emigracji²².

Pogłębiający się konflikt, zwłaszcza na tle wykładni konstytucji z 1935 roku²³, wpływał na środowisko polityczne obecne w obozie prezydenckim. Tworzyły je mniejsze ugrupowania niewykazujące się przedwojennym rodowodem i powstałe głównie po 1945 roku²⁴. W tym gronie²⁵ niewątpliwie jednym z najważniejszych środowisk były Związki Ziem Wschodnich, którym ideowo przewodził Stanisław Mackiewicz²⁶. To właśnie ta grupa może być przez nas interpretowana jako najbardziej zbliżona do ugrupowania konserwatywnego, gdyż zrzeszała największą liczbę ziemian (arystokracji rodowej) i byłych przedwojennych polityków reprezentujących kierunek zachowawczy. Patrząc kategoriami przedwojennymi, środowisko Związków Ziem Wschodnich stanowiło najbardziej wyraźny przykład stronnictwa zbliżonego do konserwatywnego w ramach „Drugiej Wielkiej Emigracji”.

Związki grupowały działaczy społecznych i politycznych, którzy domagali się powrotu Kresów Wschodnich II RP do terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, sprzeciwiając się tym samym postanowieniom konferencji jałtańskiej²⁷. Posiadały one swoją ekspozyturę w Radzie Narodowej w postaci Klubu Ziem Wschodnich. Dysponowały one własną prasą i wydawnictwem,

²¹ A. Siwik, *Sprawa Bergu. Współpraca emigracyjnej Rady Politycznej z zachodnimi wywiadami*, „Studia Historyczne” 2001, nr 2, s. 267 i n.

²² M. Kornat, *August Zaleski 1883–1972*, dz. cyt., s. 47–49.

²³ Zob. *Memoriał Kajetana Morawskiego w kwestii sytuacji wewnętrznej emigracji polskiej z dn. 4.02.1952*, [w:] *Kryzys polityczny emigracji w świetle korespondencji ambasadora Kajetana Morawskiego*, opr. R. Habielski, M. Jabłonowski, Warszawa 2012, s. 72–73; J. Gawenda, *Legalizm Polski w świetle prawa publicznego*, Londyn 1959, s. 98–99, 102; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa 2003, s. 182; P. Ziętara, *Misja ostatniej szansy. Próba zjednoczenia polskiej emigracji politycznej przez gen. Kazimierza Sosnkowskiego w latach 1952–1956*, Warszawa 1995, s. 103 i n.

²⁴ A. Friszke, *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999, s. 284; *Stanowisko Rządu Rzeczypospolitej Polskiej co do kryzysu politycznego polskiej emigracji*, „Rzeczpospolita Polska” z 8.03.1959; J. Chwaśtyk-Kowalczyk, T. Garbacz, „*Edynburski Biuletyn Informacyjny*” (1949–), „*Rocznik Historii Prasy Polskiej*” 2001, nr 1–2, s. 213.

²⁵ Obóz prezydencki – „Zamek” – tworzyły w różnych okresach następujące ugrupowania: Niezależny Ruch Społeczny, Stronnictwo Pracy Hugona Hanke, Konwent Walki o Niepodległość, Związki Ziem Wschodnich, Liga Niepodległości Polski – Prawo i Kraj, Związek Socjalistów Polskich. Zob. M. Kornat, *August Zaleski 1883–1972*, dz. cyt., s. 51.

²⁶ W Wielkiej Brytanii jeszcze w trakcie II wojny światowej istniały dwa zrzeszenia: Związek Ziem Północno-Wschodnich oraz Związek Ziem Południowo-Wschodnich. Zob. A. Friszke, *Życie polityczne*, dz. cyt., s. 198.

²⁷ P. Gotowiecki, *O Polskę z Wilnem i Lwowem. Związek Ziem Północno Wschodnich RP 1942–1955*, Warszawa 2012, s. 12–20.

a najbardziej wyraźnym elementem tej działalności był wspomniany tygodnik „Lwów i Wilno”, choć wydawano także periodyki i biuletyny takie jak „Lwów i Kresy” czy „Kwartalnik Kresowy”²⁸. Wśród polityków w tym środowisku, których moglibyśmy zapisać do szerokiego grona konserwatyistów, zaliczyć można także Kazimierza Okulicza (ministra sprawiedliwości w rządzie Jerzego Hryniewskiego), Stefana hr. Tyszkiewicza (inżyniera i pisarza politycznego), arcybiskupa Sawę (Jerzy Sowiec) z Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego²⁹, Józefa Godlewskiego (inicjatora powołania Związku Ziem Północno-Wschodnich), a także dziennikarzy i literatów, takich jak Lew Jerzy Sapieha czy Xawery Glinka oraz naukowców, takich jak profesorowie Władysław Günther-Schwarzburg³⁰ czy Walerian Kwiatkowski³¹. W tym gronie uwzględnić należy także księcia Eustachego Sapiehę (ojca Lwa Jerzego) – byłego ministra spraw zagranicznych II RP i jednego z przywódców wspomnianego stronnictwa „żubrów kresowych”, który pozostając w łączności z tym środowiskiem, od 1941 roku mieszkał w stolicy Kenii, Nairobi³².

Celem dokładnego przedstawienia ówczesnej rzeczywistości należy zaznaczyć, że oficjalne poparcie związków dla polityki Augusta Zaleskiego, szczególnie w pierwszych latach po objęciu przez niego urzędu, nie było zjawiskiem trwałym. Z czasem w szeregach tych organizacji coraz większe znaczenie miała opozycja wobec obozu „zamkowego”. Po kryzysie roku 1954 wewnątrz obu podmiotów doszło do konfliktów, których tłem był spór dotyczący zjednoczenia polskiej emigracji³³. Wobec tego w 1955 roku zarówno w Związku Ziem Północno-Wschodnich, jak i w Związku Ziem Południowo-Wschodnich doszło do rozłamu. Działacze organizacji, którzy pozostali przy prezydencie Zaleskim, stworzyli wówczas wspólne stowarzyszenie – Związek Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej, którego prezesem został Xawery Glinka³⁴.

²⁸ Tenże, *Między realizmem a nostalgią. Myśl polityczna emigracyjnych środowisk kresowych (1939–1991)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 2, s. 134.

²⁹ A. Friszke, *Życie polityczne*, dz. cyt., s. 256.

³⁰ Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, sygn. 701/9/12, Obywatele Rzeczypospolitej!, k. 163–165.

³¹ J. Pietrzak, *Rola czasopisma „Junak” (1943–1947) w kształtowaniu postaw młodzieży szkół junackich na Bliskim Wschodzie*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2018, nr 4, s. 118.

³² J. Pajewski, *Sapieha Eustachy Kajetan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIV, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992–1993, s. 599.

³³ R. Habielski, *Kryzysy prezydenckie*, 19–25; M. Kornat, *Konstytucja za wszelką cenę*, s. 50–52.

³⁴ „Biuletyn Związku Ziem Wschodnich RP”, nr 73/74/75, Londyn 1963, s. 8–9; P. Gotowiecki, *Między realizmem a nostalgią*, s. 134.

Omawiając charakterystykę tego środowiska, warto spróbować ocenić siłę tej grupy w obozie prezydenckim. O jej znaczeniu świadczyć mogą chociażby polityczne nominacje Augusta Zaleskiego. We wrześniu 1954 roku wydał on dekret o wyznaczeniu na swojego następcę przebywającego w Kenii księcia Eustachego Sapiehę³⁵. Należy dodać, że godność następcy Prezydenta RP piastował do 1959 roku, kiedy to zrezygnował z niej dobrowolnie³⁶. Ponadto, jak to zostało wcześniej przedstawione, jeden z głównych animatorów tego środowiska, Stanisław Mackiewicz, pełnił urząd premiera rządu RP na uchodźstwie w latach 1954–1955³⁷. Zaufanie, jakim prezydent Zaleski obdarzał Cata, zostało jednak poddane próbie w 1956 roku. Wówczas Mackiewicz wrócił do kraju, a emigracyjna prasa obwieściła, że od dłuższego czasu współpracował on z komunistycznymi służbami PRL³⁸. Prawdopodobnie powyższe wydarzenie wpłynęło na przyszły dobór współpracowników przez Augusta Zaleskiego, gdyż w kolejnych latach dostrzegamy coraz mniejszy udział osób związanych ze Związkiem Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej w bieżącej polityce „Zamku”³⁹.

W strukturach Związków Ziemi Wschodnich znajdowały się także osoby, które możemy zaliczyć do grona przedstawicieli przedwojennych stronnictw konserwatywnych w II RP, gdyż wywodziły się one z określonych ugrupowań parlamentarnych o tej charakterystyce. Warto wymienić tutaj Zygmunta Jundziłła, związanego z obozem prezydenckim, będącym członkiem prezydium Rady Naczelnej Związku Ziemi Północno-Wschodnich, a także od 1951 roku – sędzią Sądu Obywatelskiego w Londynie i wykładowcą na Polskim Uniwersytecie na Obczyźnie. Jundziłł był przed wojną członkiem Zjednoczenia Państwowego na Kresach, współtworzył Unię Narodowo-Państwową i był związany z BBWR jako senator III kadencji. Zaliczano go do nieformalnych „żubrów kresowych”⁴⁰. Z drugiej strony należy wspomnieć o Bogdanie Podoskim, który na emigracji cechował się inną postawą – lojalną wobec zjednoczenia, czyli środowiska opozycyjnego wobec prezydenta Zaleskiego. Przed wojną należał do najważniejszych polityków obozu sanacyjnego. Był jednym z trzech współtwórców Konstytucji kwietniowej i wicemarszałkiem Sejmu w latach 1935–1938. Jako parlamentarzysta, którym był w latach 1928–1938, należał do konserwatywnego

³⁵ A. Friszke, *Życie polityczne*, dz. cyt., s. 200.

³⁶ Tamże, s. 282.

³⁷ J. Jaruzelski, *Stanisław Cat-Mackiewicz*, dz. cyt., s. 93.

³⁸ Zob. K. Tarka, *Mackiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów*, Łomianki 2007, s. 62–65.

³⁹ A. Friszke, *Życie polityczne*, dz. cyt., s. 283–284.

⁴⁰ Zygmunt Jundziłł, [w:] *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny*, t. I, Warszawa 2000, s. 337

Koła Gospodarczego Posłów i Senatorów BBWR⁴¹. Na emigracji, oprócz swojego zaangażowania w Związek Ziem Północno-Wschodnich RP, był związany z partią Liga Niepodległości Polski. Pełnił w niej funkcję wiceprezesa w latach 1965–1983. Reprezentował to ugrupowanie w substytutach emigracyjnego parlamentu (w Radzie Narodowej RP [Radzie RP] 1949–1954; w [Tymczasowej] Radzie Jedności Narodowej 1954–1972; w Radzie Narodowej RP 1972–1986) i z jego ramienia był członkiem Egzekutywy Komisji Zjednoczenia Narodowego w latach 1971–1972⁴².

Kolejną grupą osób, którą możemy w pewnych aspektach utożsamiać z ruchem konserwatywnym albo zaliczyć ją do umownego obozu zachowawczego na emigracji, byli ziemianie i arystokracja rodowa. Nie stanowili środowiska jednolitego, choć poprzez koligacje rodzinne i sferę towarzyską osoby z tego grona przenikały się w różnych innych podmiotach emigracyjnych, także we wspomnianych Związkach Ziem Wschodnich. Należy podkreślić, że ziemianie polscy na emigracji nie utworzyli wspólnego ugrupowania ani też gremialnie nie zapisali się do wybranej partii politycznej czy podmiotu społeczno-kulturalnego. Wobec tego ich funkcjonowanie w warunkach „Drugiej Wielkiej Emigracji” wielokrotnie było nieuchwytnie strukturalnie i bardzo trudne do jednoznacznej kwalifikacji – tym bardziej że nie określali wówczas siebie przez pryzmat wybranego katalogu poglądów politycznych.

Korelacja ziemiaństwa i szeroko rozumianego ruchu konserwatywnego miała miejsce już w XIX wieku, a w wydaniu II RP uwypukliła się w pierwszych miesiącach od odzyskania przez Polskę niepodległości⁴³. Wpływ oddziaływania myśli zachowawczej na warstwy ziemiańskie spowodował, że zaczęły one traktować ją wielokrotnie jako własną ideę. W ocenie Szymona Rudnickiego skutkiem tego stanu rzeczy był fakt, że w życiu politycznym II RP utożsamiano konserwatystów z osobami broniącymi jedynie interesów ziemiaństwa⁴⁴. Trafność tej opinii zgadzała się z rzeczywistością społeczno-polityczną okresu międzywojennego, która pozwalała dostrzec wyraźne porozumienie ziemiaństwa oraz programu konserwatywnego. Zdecydowana większość polityków zachowawczych wywodziła się z tej warstwy bądź oficjalnie ją wspierała. Także organizacje ziemiańskie, jak choćby Związki Ziemian, nie stroniły od zaangażowania w wybranych

⁴¹ W. Władyka, *Konserwatyści*, dz. cyt., s. 91.

⁴² A. Chodubski, *Bohdan Podolski (1894–1986) i jego aktywność społeczno-polityczna*, „Przegląd Polonijny” 1994, nr 4, s. 137–145.

⁴³ S. Rudnicki, *Działalność polityczna*, dz. cyt., s. 135.

⁴⁴ Tamże, s. 12.

stronnictwach konserwatywnych⁴⁵. Mając na uwadze to, iż emigracyjni ziemianie przeważnie doświadczyli powyższej korelacji w okresie II RP, warto przedstawić część ich środowiska jako grupy przechowującej (choć nie w pełni) określone wartości, które konstytuowały przedwojenny ruch konserwatywny.

Ziemianie, którzy z różnych względów wybrali emigrację albo byli zmuszeni osiedlić się za granicą, mieli określoną charakterystykę. Koligacje rodzinne, związki herbowe oraz relacje towarzyskie powodowały, że środowisko to tworzyło wiele nieformalnych zależności. Warunki emigracyjnej egzystencji prawdopodobnie jeszcze bardziej zacieśniły stosunki pomiędzy „szlachetnie urodzonymi”, którzy funkcjonując w gronie zaprzyjaźnionych bądź skoligaconych osób, nie czuli się aż tak wyobcowani⁴⁶. Na potrzeby niniejszego artykułu w gronie emigracyjnych ziemian, których moglibyśmy zaliczyć do szerokiego obozu konserwatywnego, możemy wyróżnić trzy podgrupy. Oczywiście jest to systematyka zarysowująca jedynie tę problematykę i nie wyczerpuje ona tego zagadnienia, ani też nie stanowi katalogu zamkniętego.

Pierwszą podgrupę stanowią postaci życia społeczno-politycznego „Drugiej Wielkiej Emigracji”, potomkowie najważniejszych polskich polityków konserwatywnych bądź osoby z nimi skoligacone. Przede wszystkim należy tutaj wskazać na przedsiębiorcę, dyplomatę i działacza społecznego księcia Stanisława Albrechta Radziwiłła – syna przywódcy przedwojennego ruchu konserwatywnego po 1926 roku księcia Janusza Radziwiłła⁴⁷. Z senatorem skoligacony był także, jako zięć, Józef hr. Potocki – Poseł RP w Madrycie w latach 1944–1968⁴⁸. Nestor włoskiej emigracji – w tym między innymi jeden z założycieli Związku Polaków we Włoszech i prezes Fundacji Rzymskiej im. J.Z. Umiastowskiej – Stanisław August Morawski był synem dr. Kazimierza Mariana Morawskiego. Krakowski historyk i teoretyk konserwatyzmu był m.in. współzałożycielem Stronnictwa Zachowawczego i jego Sekretarzem Generalnym w latach istnienia partii, czyli 1922–1926,

⁴⁵ Zob. J. Osica, „*Stowo*”: organ konserwatystów wileńskich w latach 1922–1928, „*Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*” 1979, nr 2, s. 94 i n.; W. Władyka, *Konserwatysty*, dz. cyt., s. 99.

⁴⁶ Por. Z. Mieczkowski, *Horyzonty wspomnień*, Warszawa – Londyn 2013, s. 136, 164–186; J. Durka, *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976) – arystokrata, polityk, finansista i działacz społeczny*, [w:] *Wojna i emigracja. Studia i szkice: Emigracja i losy Polaków na obczyźnie*, t. II, red. T. Sikorski, P. Sowiński, H. Walczak, Gorzów Wielkopolski 2013, s. 61–79.

⁴⁷ Tamże, s. 61 i n.

⁴⁸ M. Dworski, *En la tierra española. La importancia y el papel de la misión diplomática del conde Józef Potocki en Madrid después de la Segunda Guerra Mundial. Temas seleccionados*, [w:] *Studia z historii i kultury krajów języka hiszpańskiego. Refleksje młodych hispanistów*, red. M. Karkut, Lublin 2020, s. 131–154.

oraz współtworzył Klub Zachowawczo-Monarchistyczny i redagował „Pro Fide Rege Et Lege”⁴⁹. Radca kanoniczny Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej i założyciel Polskiego Instytutu Historycznego w Rzymie – ks. prof. Walerian Meysztowicz – był synem jednego z przywódców „żubrów kresowych” Aleksandra Meysztowicza⁵⁰. Kornel Krzczunowicz – prezes Związku Rolników Polskich w Wielkiej Brytanii i członek Tymczasowej Rady Jedności Narodowej (1954) – był synem Aleksandra Krzczunowicza, jednego z aktywnych członków stronnictwa konserwatystów galicyjskich „Podolacy”⁵¹. Z kolei dyplomata Kajetan Dzierżykraj-Morawski – związany przed 1939 rokiem z Radą Regencyjną i organizacjami ziemiańskimi – Ambasador RP we Francji (w tym nieoficjalnie) w latach 1943–1969, był bratem Tadeusza Leona Morawskiego, który jako poseł na Sejm zasiadał w konserwatywnym Kole Gospodarczym Posłów i Senatorów BBWR⁵².

Powyższe przykłady to oczywiście jedynie zasygnalizowanie wyraźnego związku potomków tych postaci z wybranymi stronnictwami konserwatywnymi przed 1939 rokiem. W warunkach emigracyjnych, wobec braku funkcjonowania ugrupowania zachowawczego i trudnością kwalifikacji do tego nurtu wskazanych osób, możemy jedynie przypuszczać, że utożsamiały się one z określonymi postulatami myśli konserwatywnej. Nie posiadamy jednak jednoznacznych enuncjacji tych osób czy innych materiałów wskazujących na taki stan rzeczy. Zauważyć należy, że większość ze wskazanych postaci – poprzez praktykę swojej działalności – dawała wyraz określonym kierunkom ideowym, które oczywiście można byłoby uwzględnić w ramach szeroko rozumianego ruchu konserwatywnego. Niemniej widać dokładnie, że jeśli już pewnego rodzaju etykiety polityczne towarzyszyły ich publicznej aktywności, to wiązały się one raczej z ruchem chrześcijańsko-demokratycznym, szczególnie w przypadku Józefa hr. Potockiego w Hiszpanii oraz Stanisława Augusta Morawskiego we Wło-

⁴⁹ W. Konopczyński, *Kazimierz Marian Morawski (1884–1944)*, „Kwartalnik Historyczny” 1946, nr 3–4, s. 553–554; M. Dworski, *Myśl polityczna Stronnictwa Zachowawczego*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2018, nr 3, s. 38–39.

⁵⁰ E. Polak-Pańkiewicz, *Rycerze wielkiej sprawy. Szkice ziemiańskie*, Łomianki 2015, s. 149; M.A. Supruniuk, *Ks. prof. Walerian Meysztowicz i Polski Instytut Historyczny w Rzymie*, „Archiwum Emigracji” 2013, nr 1, s. 56 i n.

⁵¹ M. Patelski, *Kornel Krzczunowicz – żołnierz, ziemianin i pisarz*, „Zeszyty Historyczne” 2001, nr 138, s. 98, 108–111.

⁵² W. Władyka, *Konserwatyści*, dz. cyt., s. 99; K. Wierzyński, *Ambasador, który jest instytucją*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” z 2.02.1960; S. Leitgeber, *Morawski Dzierżykraj-Tadeusz*, [w:] *Ziemianie Polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, t. VI, Warszawa 2002, s. 106.

szech⁵³. Pod wrażeniem możliwości oddziaływania na polityków świata zachodniego przez polskich emigrantów – chadeków był również ambasador Kajetan Morawski, którego syn, Maciej Morawski, przez lata kierował Zjednoczeniem Polskiej Młodzieży Chrześcijańsko-Społecznej⁵⁴. Jediną osobą z wymienionego grona, która jednoznacznie określała się jako konserwatysta, był książę Stanisław Radziwiłł. Jego deklaracje i działalność w tym zakresie wychodziły jednak poza ramy tradycyjnie rozumianego konserwatyizmu polskiego, gdyż polsko-brytyjski podmiot, który współtworzył w 1967 roku, bazował na innym kanonie wartości i postulatów⁵⁵.

Drugą podgrupą w ramach środowiska ziemiańskiego na emigracji, gdzie można dostrzec pewne odwołania do myśli konserwatywnej, było towarzystwo społeczno-kulturalno-polityczne skupione wokół ambasadora Edwarda hr. Raczyńskiego. Nie była to grupa skonsolidowana ani jednoznacznie zdefiniowana przez pryzmat kierunków myśli politycznej. Podstawą ich emigracyjnego funkcjonowania była płaszczyzna społeczno-towarzyska⁵⁶. Nieformalny przywódca tej grupy – Edward hr. Raczyński – sam nie określał się mianem konserwatysty, a jego angaż jako patrona Międzynarodówki Liberalnej (który też nie odzwierciedlał w pełni jego poglądów), wskazuje kierunek politycznego myślenia Prezydenta RP⁵⁷. Dom Raczyńskich odgrywał ważną rolę społeczną – wokół niego ogniskowało się życie towarzyskie polskich ziemian na emigracji⁵⁸. Wśród osób, które tworzyły to nieformalne środowisko, warto wyróżnić osoby funkcjonujące w przestrzeni społeczno-kulturalnej polskiej emigracji, takie jak: książę Eugeniusz Lubomirski de Vaux, Stefan hr. Zamoyski czy Jan Baliński-Jundziłł, oraz w sferach gospodarczych: Jan hr. Badeni, Stefan hr. Tyszkiewicz, Antoni Cassel-Kokczyński czy wspomniany książę Stanisław Radziwiłł. W gronie tym dostrzec można było także osoby zaangażowane

⁵³ Zob. M. Dworski, *En la tierra*, dz. cyt., s. 134–136; S.A. Morawski, *Centro Esperienze Internazionali i inne inicjatywy stypendialne w Rzymie*, [w:] *Świadectwa. Testimoniae. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, red. E. Prządki, t. IV, Rzym 2006, s. 337 i n.

⁵⁴ M. Morawski, *Współpraca międzynarodowa*, [w:] tamże, s. 324–327.

⁵⁵ Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego [dalej: IPMS], Kolekcja Anglo-Polish Conservative Society [dalej: APCS], kol. 294/8, Activities of the Anglo-Polish Conservative Society October 1973 – February 1974, b.p.

⁵⁶ Wywiad przeprowadzony ze Zbigniewem Mieczkowskim w dniu 14 grudnia 2016 roku, zb. własne.

⁵⁷ L. Ciołkoszowa, *Edward Raczyński*, „Kultura” 1993, nr 9, s. 137; K. Kania, *Edward Bernard Raczyński (1891–1993). Dyplomata i polityk*, Warszawa 2014, s. 269–270.

⁵⁸ Z. Mieczkowski, *Horyzonty*, dz. cyt., s. 174–177.

w życie polityczne emigracji, takie jak chociażby przywoływany wcześniej Władysław Günther-Schwarzburg czy Ludwik Łubieński⁵⁹.

Dla ukazania pełniejszego obrazu położenia tej grupy ziemian na emigracji, warto zaznaczyć, że ich role społeczne często się przenikały. Niezależnie od funkcji, jakie w danym czasie piastowali, stanowili oni wpływową grupę Polaków, która nieformalnie angażowała się w działalność niepodległościową. Byli w stanie, poprzez koligacje rodzinne, sferę towarzyską czy interesy gospodarcze, pełnić funkcję nieoficjalnych rzeczników spraw polskich, co w warunkach uchodźczych było walorem nie do przecenienia⁶⁰. Nie można jednak w pełni utożsamiać ich z reprezentantami ruchu konserwatywnego na emigracji, gdyż nigdy w taki sposób nie etykietowali swojego środowiska.

Ostatnią – trzecią – podgrupą w środowisku ziemiańskim na emigracji, którą moglibyśmy zaliczyć do szerokiego obozu zachowawczego, był Związek Polskich Kawalerów Maltańskich⁶¹. Po zakończeniu II wojny światowej wznowił on swoją działalność w różnych państwach na świecie. Oparł swoje struktury na członkach pozostałych na emigracji⁶². Polscy kawalerowie maltańscy funkcjonowali oficjalnie jedynie poza granicami kraju, gdyż rzeczywistość polityczna PRL nie rysowała optymistycznej wizji zalegalizowania ich działalności w Polsce. Mimo to, odnotujmy, że po zakończeniu zmagani wojennych na terenie kraju przebywało 27 kawalerów maltańskich. W pozostałych państwach było ich 56, z czego najwięcej, bo aż 16, w Wielkiej Brytanii⁶³. Związek Polskich Kawalerów Maltańskich nie wpisał się jako organizacja w polityczną mozaikę „polskiego” Londynu. Dostępny materiał źródłowy pozwala nam przypuszczać, że polscy kawalerowie maltańscy podtrzymywali w głównej mierze ciągłość instytucjonalną związku, inicjując przedsięwzięcia społeczne, aby w przyszłości móc kontynuować działalność w wolnej Polsce. Jeśli chodzi o skład osobo-

⁵⁹ Tamże; J. Durka, *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976)*, dz. cyt., s. 60–61; K. Tarka, *Tazab, Haskoba, Fregata: emigracyjny biznes w Wielkiej Brytanii i wywiad PRL (lata 50. i 60. XX wieku)*, „Archiwum Emigracji” 2013, nr 2, s. 56–63.

⁶⁰ Por. J. Durka, *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976)*, dz. cyt., s. 60–61; Z. Mieczkowski, *Horizonty*, dz. cyt., s. 174–177; K. Tarka, *Tazab, Haskoba*, dz. cyt., s. 56–63, K. Kania, *Edward Bernard Raczyński*, dz. cyt., s. 316–389; wywiad przeprowadzony ze Zbigniewem Mieczkowskim w dniu 14 grudnia 2016 roku, zb. własne.

⁶¹ Związek Polskich Kawalerów Maltańskich powstał w 1920 roku. Zob. IPMS, Związek Polskich Kawalerów Maltańskich, kol. 240, Statut Związku Polskich Kawalerów Maltańskich, par. 1 – nazwa, b.p.

⁶² Polscy kawalerowie maltańscy mieszkali po wojnie w następujących państwach: Włochy, Szwajcaria, Francja, Stany Zjednoczone, Brazylia, Szwecja, Finlandia, Hiszpania, Kanada, Argentyna – IPMS, Związek Polskich Kawalerów Maltańskich, kol. 240, Lista Kawalerów Maltańskich, b.p.

⁶³ Tamże.

wy zakonu, to warto podkreślić, że zrzeszał on w swoich szeregach wielu wybitnych emigrantów, którzy animowali życie polityczne, społeczne oraz gospodarcze polskiego wychodźstwa. Wśród polskich kawalerów maltańskich w Wielkiej Brytanii byli: prezydent August Zaleski, gen. Władysław Anders, ks. Eugeniusz Lubomirski, Stefan hr. Tyszkiewicz, ks. Władysław Czartoryski, Andrzej hr. Tarnowski, Ludwik Łubieński, Stanisław Wyskota Zakrzewski, Stanisław Skarbek, ksiądz Infułat Stanisław Michalski, ksiądz Rafał Gogoliński, Jan Szułdryński, Jan hr. Badeni, Andrzej Ciechanowiecki, Stanisław Tytus Dunin, Witold de Cienis-Cieński, gen. Stanisław Kopański, Zygmunt Nadratowski oraz ks. Stanisław Radziwiłł⁶⁴.

Warto także wspomnieć, że wielu ziemian, którzy nie byli bezpośrednio związani z „Domem” Edwarda hr. Raczyńskiego czy kawalerami maltańskimi, piastowało najważniejsze urzędy państwowe na uchodźstwie, choć nie każdego można zaliczać bezpośrednio do obozu konserwatywnego. Oprócz wspomnianego Edwarda hr. Raczyńskiego ze sfer ziemiańskich wywodzili się także prezydenci RP Władysław Raczkiewicz⁶⁵ oraz August Zaleski⁶⁶. Ziemiański rodowód mieli także premier Tadeusz Bór-Komorowski⁶⁷ oraz członek Rady Trzech i Naczelny Wódz Polskich Sił Zbrojnych Władysław Anders⁶⁸. Tutaj należy zrobić pauzę, gdyż analiza praktyki działalności publicznej generała Andersa pozwala nam zaliczyć go do grona osób, którym towarzyszyła refleksja konserwatywna pomimo braku własnego skategoryzowania się w tym nurcie ideowym⁶⁹.

Także w różnych innych państwach na świecie wybrani ziemianie, o szeroko rozumianej charakterystyce konserwatywnej, funkcjonowali jako ważne postaci życia społeczno-politycznego emigracji. Prawdopodobnie w każdym większym skupisku polskiego uchodźstwa powojennego można było znaleźć przedstawiciela ziemianstwa o takiej specyfice. Na potrzeby niniejszego

⁶⁴ IPMS, Związek Polskich Kawalerów Maltańskich, kol. 240, Lista Kawalerów Maltańskich, b.p.; IPMS, Związek Polskich Kawalerów Maltańskich, kol. 240, Spis danych Polskich Kawalerów Maltańskich w Wielkiej Brytanii, b.p.

⁶⁵ P. Olstowski, *Wojewodowie Pomorscy w latach drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939). Szkic do portretu zbiorowego*, „Zapiski Historyczne” 2015, t. LXXX, nr 3, s. 278.

⁶⁶ J. Dowgiałło, *Ziemianie w dyplomacji polskiego okresu międzywojennego*, „Niepodległość i Pamięć” 2002, nr 18, s. 136.

⁶⁷ A. Kunert, *Tadeusz Bór-Komorowski*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1945*, t. II, Warszawa 1987, s. 90–93.

⁶⁸ M. Laszczkowski, *Władysław Anders – filister Korporacji Akademickiej „Arkonia”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, nr 4, s. 261; Z. Mierzwiński, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990, s. 25.

⁶⁹ T. Wolsza, *Mąż stanu polskiej emigracji. Władysław Anders w latach 1945–1970*, „Dzieje Najnowsze” 2020, nr 2, s. 99 i n.

opracowania jedynie warto zarysować wybrane kierunki. Wspomniany książę Eustachy Sapieha prowadził działalność w Kenii. Stefan hr. Badeni i Jan hr. Badeni byli aktywni w Irlandii – pierwszy zwłaszcza na polu kulturalnym oraz dyplomatycznym (nieformalnie), a drugi w sferze gospodarczej oraz społeczno-politycznej⁷⁰. Na zielonej wyspie mieliśmy także Pawła Czerwińskiego, który był ostatnim wyznaczonym urzędnikiem do prowadzenia Konsulatu Generalnego RP w Dublinie⁷¹. W sąsiedniej Szkocji dużą rolę w animowaniu życia emigracyjnego odgrywali Zdzisław i Wanda Sas-Bilińscy oraz Zdzisław Marchwicki⁷². We Włoszech nie można zapominać o Józefie hr. Michałowskim⁷³, Emeryku Hutten-Czapskim⁷⁴ czy hr. Karolinie Lanckorońskiej⁷⁵.

Ostatnią grupą konserwatystów na emigracji, którą w ramach niniejszego zarysu warto przedstawić, były osoby tworzące Anglo-Polish Conservative Society. Angielsko-Polskie Towarzystwo Konserwatywne było wspólnym, polsko-brytyjskim zrzeszeniem politycznym, istniejącym w Wielkiej Brytanii od 1967 roku. Organizacja powstała z inicjatywy polskich środowisk emigracyjnych i opierała swoje funkcjonowanie na autorytecie brytyjskiej Partii Konserwatywnej. Anglo-Polish Conservative Society miało charakter platformy zrzeszającej polskich emigrantów i Brytyjczyków podzielających aksjologiczną wspólnotę celów partii torysowskiej. Towarzystwo zaproponowało własną koncepcję partycypacji w emigracyjnym oraz brytyjskim życiu społeczno-politycznym. Jego charakterystyka – szczególnie w zakresie postulatów dotyczących włączenia Polaków emigrantów w bieg życia publicznego Wielkiej Brytanii – wykraczała poza ramy tradycyjnej instytucji uchodźczej. Bliska korelacja z Torysami powodowała, że emigranci reprezentowali konserwatyzm definiowany przez Brytyjczyków z jego specyfiką i fluktuacjami. Nie zmienia to jednak faktu, że była to jedyna powojenna inicjatywa polityczna skierowana do polskich konserwatystów na uchodźstwie, która osiągnęła sukces w postaci wieloletniego funkcjonowania i zgromadzenia wokół siebie wszystkich tych emigrantów, których cecho-

⁷⁰ IPMS, MSZ, A.11.E/1373, List Min. A. Zawiszy do S. Badeniego z dn. 26.08.1957; Archiwum Instytutu Hoovera, sygn. 800/37/0/16, Korpus Dyplomatyczny w Dublinie (4.08.1953), k. 595.

⁷¹ IPMS, MSZ, A.11.E/1373, Nominacja P. Czerwińskiego, l.dz. 505/57, z dn. 5.07.1957; IPMS, MSZ, A.11.E/1373, Notatka do MSZ z pobytu Pawła Czerwińskiego w Dublinie z dn. 15.07.1957.

⁷² M.M. Trzaskowska, *Ziemianie w tygłu historii*, Łomianki 2021, s. 335–338.

⁷³ S.A. Morawski, *Wspomnienie o Józefie Michałowskim*, [w:] *Świadectwa*, dz. cyt., s. 23 i n.

⁷⁴ S. Piekut, *Życie i działalność Emeryka Hutten-Czapskiego*, [w:] tamże, s. 161–166.

⁷⁵ J. Wyrozumski, *Ostatnia z rodu Karolina z Brzezia Lanckorońska*, [w:] tamże, s. 127–136.

wała refleksja konserwatywna⁷⁶. Warto zaznaczyć, że dopiero Anglo-Polish Conservative Society potrafiło zagospodarować tych konserwatystów, którzy pragnęli zinstytucjonalizować własną działalność polityczną. Być może dlatego wraz z powstaniem towarzystwa w jego strukturach znalazło się tak wiele osób, które wcześniej szukały swojej społeczno-politycznej drogi w innych środowiskach.

Wśród założycieli i działaczy organizacji wyróżnia się szczególnie zamożniejsza warstwa polskiej emigracji osiadłej po II wojnie światowej w Wielkiej Brytanii. W tym zakresie należy wymienić pierwszego prezesa Tadeusza J. Sasa, który w momencie zakładania towarzystwa był już doświadczonym przedsiębiorcą. Prowadził rodzinną firmę T.J.Sas & Son Ltd, która następnie przerodziła się w The Sas Group of Companies⁷⁷. Kolejnym inicjatorem był syn Tadeusza Juliana – Tadeusz Robert Sas, który w chwili powstawania towarzystwa był aktywnym politykiem Partii Konserwatywnej, z ramienia której od 1964 roku zasiadał w Radzie Miejskiej Westminsteru⁷⁸. W strukturach organizacji dostrzegamy wspomnianych już Jana hr. Badeniego, będącego wówczas znanym finansistą, oraz księcia Stanisława Radziwiłła, przedsiębiorcę na rynku nieruchomości i dyrektora linii lotniczych Olympic Airways. Wymienić należy także księcia Karola Colonna-Czosnowskiego, mistrza polowań konnych reprezentującego klub Quorn Hunt, oraz księcia Michała Radziwiłła, Antoniego Cassel-Kokczyńskiego, szefa firmy przesyłkowej Haskoba, Juliusza Łada-Grodzickiego, członka Korporacji Akademickiej Jagiellonia na Obczyźnie oraz dyrektora międzynarodowego biura podróży Davies, Turner & Co. Ltd, czy Aleksandra Bystrama, brytyjskiego barona związanego z firmą Tazab⁷⁹.

Ponadto wśród osób wspierających powstanie towarzystwa dostrzegamy wielu emigracyjnych dziennikarzy, którzy będą w przyszłości mocno zaangażowani w jego bieżącą działalność. W związku z tym należy wspomnieć o red. Czesławie Jeśmanie z polskiej sekcji Radia BBC, red. Karolu

⁷⁶ C. Jeśman, *Anglo-Polish Conservative Association*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” z 20.07.1967; *Poles as Tories*, „The Times” z 27.07.1967; *Anglo-polscy konserwatyści*, „Tydzień Polski” z 10.10.1970; M. Dworski, *Angielsko-Polskie Towarzystwo Konserwatywne i jego koncepcje uczestnictwa w emigracyjnym oraz brytyjskim życiu społeczno-politycznym w latach 1967–1976*, „Społeczeństwo. Edukacja. Język” 2018, nr 7, s. 165–175; Tenże „*Poles as Tories*”. *Zarys działalności społecznej i politycznej Anglo-Polish Conservative Society w latach 1967–1976*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2020, nr 1, s. 139–141.

⁷⁷ Wywiad przeprowadzony z Tadeuszem Robertem Sasem w dniu 3 grudnia 2016 roku, zb. własne; *Poles as Tories*, „The Times” z 27.07.1967.

⁷⁸ Zob. *Wojna – za krótko*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” z 18.10.1968.

⁷⁹ Zob. Z. Mieczkowski, *Horyzonty*, dz. cyt., s. 132–133; K. Tarka, *Tazab, Haskoba*, s. 56–63; M. Dworski, *Poles as Tories*, s. 141.

Zbyszewskim, publicyście „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”, red. Zbigniewie Racięskim z Radia Wolna Europa oraz red. Stefanie Kleczkowskim współpracującym z różnymi mediami emigracyjnymi⁸⁰. Pozostałymi osobami kształtującymi towarzystwo w pierwszym okresie jego istnienia byli Jan Weinstein, były dyplomata, a w latach 60. XX wieku pracownik naukowy i badacz dziejów dyplomacji polskiej, płk Kamil Czarnecki, założyciel i prezes Koła Polskich Oficerów Dyplomowanych w Wielkiej Brytanii, płk Tadeusz Lisicki ze Stowarzyszenia Polskich Kombatantów czy archeolog prof. Tadeusz Sulimirski, założyciel Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie⁸¹.

* * *

Polscy konserwatyści na emigracji nie utworzyli jednolitego i wspólnego ugrupowania politycznego, które kontynuowałoby przedwojenne tradycje określonego ruchu zachowawczego. Wiele osób, które możemy utożsamiać z szeroko rozumianą myślą konserwatywną, zazwyczaj nie definiowało swojej aktywności i postaw przez taki pryzmat. Było to najprawdopodobniej podyktowane ówczesną sytuacją, a przez to brakiem dążenia do niuansowania programów politycznych w warunkach emigracyjnych, które narzucały agendę priorytetowych spraw na czele ze wszelkimi celami niepodległościowymi. Wyjątek stanowiło Angielsko-Polskie Towarzystwo Konserwatywne, choć jego profil wychodził poza ramy tradycyjnie rozumianego stronnictwa zachowawczego odwołującego się do polskiej myśli politycznej. Mimo to, istnienie tego podmiotu pozwoliło Polakom w Wielkiej Brytanii, którzy jakkolwiek utożsamiali się z konserwatyżmem, na zgromadzenie się pod jednym szyldem, co wielokrotnie umożliwiło osiągnięcie wymiernych efektów w praktyce codziennego życia. Zostawiając jednak towarzystwo na innym poziomie, próba zlokalizowania emigracyjnych konserwatystów popierających przedwojenny ruch zachowawczy nie jest rzeczą łatwą przez brak instytucjonalizacji różnych podmiotów politycznych oraz społecznych. Nie prowadzono działalności pod egidą precyzyjnie określonego zachowawczego sztandaru. Przez to kierunków myśli konserwatywnej należy doszukiwać się w działalności i postulatach różnych innych środowisk, które potencjalnie mogły odnosić się do zachowawczych

⁸⁰ IMPS, APCS, kol. 294/1, Chairman's report 1968, b.p.; M. Dworski, *Angielsko-Polskie*, s. 178.

⁸¹ IPMS, APCS, kol. 294/3, Sprawozdanie z zebrania z dnia 14 marca 1967, b.p.; IPMS, APCS, kol. 294/3, Press release 28th June 1967, b.p.; *Uczczenie pamięci ś.p. prof. dr. T. Sulimirskiego „Biuletyn Koła Lwowian w Londynie”* 1984, nr 48, s. 41–42.

zagadnień. Przenikanie się wielu osób w ramach różnych podmiotów także nie wpływa pozytywnie na proces kategoryzacji określonych grup czy postaci życia społeczno-politycznego emigracji. Niniejszy artykuł miał na celu jedynie zasygnalizowanie tej problematyki i wyznaczenie pierwszych ram, które powinny zostać znacząco poszerzone. Tekst jest punktem wyjścia do pogłębienia badań w tym zakresie. Warto spróbować uchwycić całościową charakterystykę konserwatystów kontynuujących działalność na emigracji po zakończeniu II wojny światowej jako przedstawicieli polskiej myśli politycznej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwalia

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce

sygn. 701/9/12, Obywatele Rzeczypospolitej!, s. 163–165.

Archiwum Instytutu Hoovera

Konsulat Generalny RP w Dublinie, sygn. 800/37/0/16, Korpus Dyplomatyczny w Dublinie (4.08.1953), sk. 595.

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego

Kolekcja Anglo-Polish Conservative Society

kol. 294/1, Chairman's report 1968, b.p.

kol. 294/3, Sprawozdanie z zebrania z dnia 14 marca 1967, b.p.; Press release 28th June 1967, b.p.

kol. 294/8, Activities of the Anglo-Polish Conservative Society October 1973–February 1974, b.p.

Kolekcja Związków Polskich Kawalerów Maltańskich

kol. 240, Statut Związku Polskich Kawalerów Maltańskich, b.p.

kol. 240, Lista Kawalerów Maltańskich, b.p.

kol. 240, Spis danych Polskich Kawalerów Maltańskich w Wielkiej Brytanii, b.p.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych

A.11.E/1373, List Min. A. Zawiszy do S. Badeniego z dn. 26.08.1957; Nominacja P. Czerwińskiego, l. dz. 505/57, z dn. 5.07.1957; Notatka do MSZ z pobytu Pawła Czerwińskiego w Dublinie z dn. 15.07.1957.

PRASA

- Anglo-polscy konserwatyści*, „Tydzień Polski” z 10.10.1970.
„Biuletyn Związku Ziemi Wschodnich RP”, nr 73/74/75, Londyn 1963, s. 8–9.
Jeśman C., *Anglo-Polish Conservative Association*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” z 20.07.1967.
Poles as Tories, „The Times” z 27.07.1967.
Stanowisko Rządu Rzeczypospolitej Polskiej co do kryzysu politycznego polskiej emigracji, „Rzeczpospolita Polska” z 8.03.1959.
Uczczenie pamięci ś.p. prof. dr. T. Sulimirskiego, „Biuletyn Koła Lwowian w Londynie” 1984, nr 48, s. 41–42.
Wierzyński K., *Ambasador, który jest instytucją*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” z 2.02.1960.
Wojna – za krótko, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” z 18.10.1968.

WYWIADY

- Wywiad przeprowadzony ze Zbigniewem Mieczkowskim w dniu 14.12.2016 r., zb. własne.
Wywiad przeprowadzony z Tadeuszem Robertem Sasem w dniu 3.12.2016 r., zb. własne.

OPRACOWANIA

- Adolf Bniński, [w:] *Posłowie i Senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik Biograficzny*, red. A. Kunert, t. 1, Warszawa 1998.
Cenciewicz S., „*Ten Studnicki to kompletny wariat*”, czyli kilka uwag na marginesie Polski za linią Curzona, [w:] W. Studnicki, *Polska za linią Curzona*, wyd. II, Warszawa 2021, s. 11 i n.
Chodubski A., *Bohdan Podoski (1894–1986) i jego aktywność społeczno-polityczna*, „Przegląd Polonijny” 1994, nr 4.
Chwastyk-Kowalczyk J., Garbacz T., „*Edyngurski Biuletyn Informacyjny*” (1949–), „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2011, nr 1–2.
Ciołkoszowa L., *Edward Raczyński*, „Kultura” 1993, nr 9.
Dowgiałło J., *Ziemianie w dyplomacji polskiego okresu międzywojennego*, „Niepodległość i Pamięć” 2002, nr 18.
Durka J., *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976) – arystokrata, polityk, finansista i działacz społeczny*, [w:] *Wojna i emigracja. Studia i szkice: Emigracja i losy Polaków na obczyźnie*, t. II, red. T. Sikorski, P. Słowiński, H. Walczak, Gorzów Wielkopolski 2013.
Dworski M., „*Legalizm Polski w świetle prawa publicznego*” jako traktat prawno-polityczny uzasadniający egzystencję polskiej państwowości na uchodźstwie, [w:] J.A. Gawenda, *Legalizm Polski w świetle prawa publicznego*, wyd. II, Łomianki – Lublin 2021.
Dworski M., *En la tierra española. La importancia y el papel de la misión diplomática del conde Józef Potocki en Madrid después de la Segunda Guerra Mundial. Temas seleccionados*, [w:] *Studia z historii i kultury krajów języka hiszpańskiego. Refleksje młodych hispanistów*, red. M. Karkut, Lublin 2020.

- Dworski M., *Myśl polityczna Stronnictwa Zachowawczego*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2018, nr 3.
- Dworski M., *Angielsko-Polskie Towarzystwo Konserwatywne i jego koncepcje uczestnictwa w emigracyjnym oraz brytyjskim życiu społeczno-politycznym w latach 1967–1976*, „Społeczeństwo. Edukacja. Język” 2018, nr 7.
- Dworski M., „Poles as Tories”. *Zarys działalności społecznej i politycznej Anglo-Polish Conservative Society w latach 1967–1976*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2020, nr 1.
- Friszke A., *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999.
- Gałka B., *Konserwatyści w Polsce lat 1935–1939*, Toruń 2013.
- Gawenda J., *Legalizm Polski w świetle prawa publicznego*, Londyn 1959.
- Gotowiecki P., *O Polskę z Wilnem i Lwowem. Związek Ziem Północno Wschodnich RP 1942–1955*, Warszawa 2012.
- Gotowiecki P., *Między realizmem a nostalgią. Myśl polityczna emigracyjnych środowisk kresowych (1939–1991)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 2.
- Gzella J., *Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918–1939)*, Toruń 1993.
- Habielski R., *Kryzysy prezydenckie 1947 i 1954 r. Ich antecedenca i następstwa*, [w:] *Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej*, red. A. Friszke, Warszawa 1994.
- Jaruzelski J., *Stanisław Cat-Mackiewicz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, Warszawa 1974.
- Kania K., *Edward Bernard Raczyński (1891–1993). Dyplomata i polityk*, Warszawa 2014.
- Katelbach T., *O zjednoczenie i legalizm. Ostatni akt życia publicznego Kazimierza Sosnkowskiego*, Warszawa 2017.
- Kawalec K., *Konserwatyści w II Rzeczypospolitej. Nurt polityczny czy grupa nacisku?*, [w:] *Geopolityka i zasady. Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*, red. J. Kłoczowski, Kraków 2010.
- Konopczyński W., *Kazimierz Marian Morawski (1884–1944)*, „Kwartalnik Historyczny” 1946, nr 3–4.
- Kornat M., *Konstytucja za wszelką cenę. Prezydent RP na uchodźstwie August Zaleski (1947–1972)*, [w:] *Prezydenci i rządy RP na Uchodźstwie 1939–1990. Wybrane problemy z historii polskiej emigracji*, red. H. Taborska, M. Fleming, A. Rzegocki, Londyn – Kraków 2013.
- Kornat M., *August Zaleski 1883–1972*, [w:] *Poczet Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie w latach 1939–1990*, Białystok 2015.
- Kryzys polityczny emigracji w świetle korespondencji ambasadora Kajetana Morawskiego*, opr. R. Habielski, M. Jabłonowski, Warszawa 2012.
- Kunert A., *Tadeusz Bór-Komorowski*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1945*, t. II, Warszawa 1987.
- Laszczkowski M., *Władysław Anders – filister Korporacji Akademickiej „Arkonია”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, nr 4.

- Leitgeber S., *Morawski Dzierżykraj-Tadeusz*, [w:] *Ziemianie Polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, t. VI, Warszawa 2002.
- Mich W., *Ruch konserwatywny w systemie politycznym II Rzeczypospolitej*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia*” 1994, nr 1.
- Michalik-Sztumska M., *Stanisław Cat-Mackiewicz: redaktor i publicysta czasopisma „Lwów i Wilno” (1946–1950)*, [w:] *Letnia Szkoła Historii Najnowszej 2010*, Warszawa 2011, s. 177–186.
- Mieczkowski Z., *Horyzonty wspomnień*, Warszawa – Londyn 2013.
- Mierzwiński Z., *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990.
- Morawski M., *Współpraca międzynarodowa*, [w:] *Świadectwa. Testimoniaże. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, red. E. Prządki, t. IV, Rzym 2006.
- Morawski S.A., *Centro Esperienze Internazionali i inne inicjatywy stypendialne w Rzymie*, [w:] *Świadectwa. Testimoniaże. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, red. E. Prządki, t. IV, Rzym 2006.
- Morawski S.A., *Wspomnienie o Józefie Michałowskim*, [w:] *Świadectwa. Testimoniaże. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, red. E. Prządki, t. IV, Rzym 2006.
- Mysiakowska-Muszyńska J., *Sowietyzacja Polski i Europy Środkowo-Wschodniej w myśli politycznej Władysława Studnickiego (1945–1953)*, „*Dzieje Najnowsze*” 2014, nr 2.
- Olstowski P., *Wojewodowie Pomorscy w latach drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939). Szkic do portretu zbiorowego*, „*Zapiski Historyczne*” 2015, nr 4.
- Osica J., „*Słowo*”: *organ konserwatystów wileńskich w latach 1922–1928*, „*Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*” 1979, nr 2.
- Pajewski J., *Sapieha Eustachy Kajetan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIV, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992–1993.
- Paruch W., *Myśl polityczna formacji piłsudczykowskiej w Polsce (1926–1939) – cechy podstawowe*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia*” 2014, nr 2.
- Paszkwicz M., *Radziwiłł Stanisław Albrecht*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostworowski, t. XXX, Wrocław – Warszawa – Kraków 1987.
- Patelski M., *Kornel Krzczunowicz – żołnierz, ziemianin i pisarz*, „*Zeszyty Historyczne*” 2001, nr 138.
- Pietrzak J., *Rola czasopisma „Junak” (1943–1947) w kształtowaniu postaw młodzieży szkół junackich na Bliskim Wschodzie*, „*Łódzkie Studia Teologiczne*” 2018, nr 4.
- Piber A., *Adam Feliks Romer*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXI, Wrocław 1998.
- Piekut S., *Życie i działalność Emeryka Hutten-Czapskiego*, [w:] *Świadectwa. Testimoniaże. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, red. E. Prządki, t. IV, Rzym 2006.
- Polak-Pańkiewicz E., *Rycerze wielkiej sprawy. Szkice ziemiańskie*, Łomianki 2015.
- Ronikier A., *Pamiętniki 1939–1945*, Kraków 2001.
- Rudnicki S., *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926*, Wrocław 1981.

- Rudziński M., „Uprawa” *vel* „Tarcza”, „Niepodległość i Pamięć” 2002, nr 18.
- Ryńca M., Suleja W., Władysław Studnicki-Gizbert, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLV, Warszawa – Kraków 2007–2008.
- Siomkajło A., *Lwów i Wilno*, [w:] *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, red. K. Dopierała, t. 3, Toruń 2004.
- Siwik A., *Sprawa Bergu. Współpraca emigracyjnej Rady Politycznej z zachodnimi wywiadami*, „Studia Historyczne” 2001, nr 2.
- Strządała G., *Niemcy w myśli politycznej Władysława Studnickiego*, Opole 2011.
- Tomczyk R., *O idei mocarstwowej w Polsce międzywojennej*, „Res Humana” 2007, nr 6.
- Supruniuk M.A., *Ks. prof. Walerian Meysztowicz i Polski Instytut Historyczny w Rzymie*, „Archiwum Emigracji” 2013, nr 1.
- Tarka K., „Tu nie ma nadziei”. Stanisław Mackiewicz na łamach emigracyjnego „Tygodnika”, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2014, nr 4.
- Tarka K., *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa 2003.
- Tarka K., *Mackiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów, Łomianki* 2007.
- Tarka K., *Tazab, Haskoba, Fregata: emigracyjny biznes w Wielkiej Brytanii i wywiad PRL (lata 50. i 60. XX wieku)*, „Archiwum Emigracji” 2013, nr 2.
- Trzaskowska M.M., *Ziemianie w tyglu historii*, Łomianki 2021.
- Władyka W., *Konserwatyści w Bezpartyjnym Bloku Współpracy z Rządem*, „Przegląd Historyczny” 1977, t. 68, nr 1.
- Władyka W., *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Warszawa – Wrocław 1977.
- Wolsza T., *Mąż stanu polskiej emigracji. Władysław Anders w latach 1945–1970*, „Dzieje Najnowsze” 2020, nr 2.
- Wyrozumski J., *Ostatnia z rodu Karolina z Brzezia Lanckorońska*, [w:] *Świadectwa. Testimonianze. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, red. E. Prządki, t. IV, Rzym 2006.
- Zakrzewski M., *Konserwatyzm czy rewolucja? Próba klasyfikacji ideowej środowiska „Buntu Młodych” i „Polityki” (1931–1939)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 2.
- Ziętara P., *Misja ostatniej szansy. Próba zjednoczenia polskiej emigracji politycznej przez gen. Kazimierza Sosnkowskiego w latach 1952–1956*, Warszawa 1995.
- Żebrowski M., *Jerzy Giedroyc – życie przed „Kulturą”*, Kraków 2012.

Streszczenie: Celem artykułu jest zarysowanie wstępnej charakterystyki wybranych postaci i środowisk życia politycznego emigracji niepodległościowej po II wojnie światowej utożsamiających się z szeroko rozumianą myślą konserwatywną. Przez brak odpowiedniej instytucjonalizacji oraz transmisji praktyki politycznej sprzed 1939 roku polscy konserwatyści na uchodźstwie nie stworzyli wspólnego podmiotu, który odwoływałby się do tradycji przedwojennego ruchu zachowawczego. Wielokrotnie zindywidualizowana forma aktywności, bazowanie w głównej mierze na relacjach społeczno-towarzyskich i brak definiowania własnej postawy przez pryzmat myśli konserwatywnej wpływają na trudność

uchwycenia ram portretu zbiorowego polskich konserwatystów po II wojnie światowej. Artykuł stawia sobie za zadanie wyznaczenie głównych obszarów tej problematyki, sygnalizując jedynie wybranie zagadnienia.

Słowa kluczowe: konserwatyści, emigracja, polski Londyn, myśl polityczna, życie polityczne

Conservative banner in exile? A contribution to the collective portrait of selected émigré socio-political circles associating Polish conservatives after World War II

Summary: The aim of this article is to outline the initial characteristics of selected figures and circles of the political life of the post-independence emigration after World War II who identify themselves with conservative thought in its broadest sense. Due to the lack of proper institutionalisation and political practice before 1939, Polish conservatives did not create in exile a common entity gathering pre-war activists of this ideological trend. The many times individualised form of activity, the reliance mainly on social relations and the lack of definition of own position through the prism of conservative thought make it difficult to grasp the framework of the collective portrait of Polish conservatives after World War II. This paper aims to delineate the main fields of interpretation of the phenomenon in question, signalling only a selection of issues.

Keywords: conservatives, emigration, Polish London, political thought, political life